

УДК 811.161.2'373:316

МОДЕЛЮВАННЯ СТРУКТУРИ ДВОКОМПОНЕНТНИХ ТЕРМІНІВ В УКРАЇНСЬКІЙ СОЦІОЛОГІЧНІЙ ТЕРМІНОСИСТЕМІ

Синегуб Я.В.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

У статті досліджено особливості моделювання структури двокomпонентних термінів в українській соціологічній терміносистемі. Визначено та описано основні моделі двокomпонентних соціологічних терміноодиниць. Проаналізовано їх значення та продуктивність. Встановлено основні тенденції моделювання структури українських соціологічних термінів. Зафіксовано вихідні терміни-слова, за допомогою яких утворюються найдовші ряди термінів-словосполучень.

Ключові слова: моделювання структури, двокomпонентні терміни, соціологічний термін, українська соціологічна терміносистема.

Постановка проблеми. В українському мовознавстві протягом останніх десятиліть поживався інтерес до дослідження терміносистем окремих галузей знань. З'явилися наукові праці в яких ґрунтовно проаналізовано термінології різних наукових галузей та сфер діяльності людини. Поки що поза межами наукової уваги дослідників залишається українська соціологічна терміносистема, що є важливою частиною лексичного складу літературної мови і перебуває на етапі свого становлення й унормування.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. На нашу думку, найґрунтовніше досліджено структурні та семантичні особливості галузевих терміносистем української

мови у працях І. В. Волкової, Д. В. Горбачука, Л. Д. Малевич, Т. В. Михайлової, Л. О. Симоненко, О. В. Чуешкової, О. Г. Чумак та ін., у яких вчені приходять до висновку, що в більшості терміносистем різних наукових галузей переважну частину становлять терміноодиниці-словосполучення, а не терміни-однослови. Саме цей факт є визначальним для формування нових термінологічних систем, які нині активно поповнюються галузевими терміноодиницями і засвідчують повноправність кожної терміносистеми у словниковому складі мови, завдячуючи специфіці структури, семантики і функціонування термінологічних одиниць. Актуальність теми обумовлена відсутністю спеціального дослідження структур-

них моделей двокомпонентних термінів української соціологічної науки.

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є фіксація та опис продуктивних двокомпонентних термінологічних структурних моделей в українській соціологічній терміносистемі. Мета передбачає виконання наступних завдань: виокремити та проаналізувати двокомпонентні структурні моделі соціологічних термінів, визначити ступінь їх продуктивності, встановити основні тенденції моделювання структури українських соціологічних терміноодиниць.

Об'єкт дослідження – українська соціологічна термінологія. **Предмет дослідження** – структурні моделі двокомпонентних соціологічних термінів. Джерельна база дослідження – загальномовні й галузеві словники та підручники з соціології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За структурою українські соціологічні терміни поділяються на два типи: синтетичні (складаються з одного слова) та аналітичні (складаються з кількох слів). Проведений аналіз показує, що в українській соціологічній терміносистемі, як і в більшості українських галузевих терміносистем, переважають аналітичні терміноодиниці або терміни-словосполучення. В українській лінгвістиці термінологічні словосполучення різних галузевих систем були предметом дослідження багатьох науковців, зокрема С. З. Булик-Верхولي (музична) [1], Л. В. Козак (електротехнічна) [3], Н. К. Ктитарової (металургійної промисловості) [4], П. Є. Луньо (конституційного права) [6], С. В. Овсейчик (екологічна) [8], М. О. Шевченко (речового права) [12] та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. За кількістю компонентів терміни-словосполучення в українській соціологічній терміносистемі поділяємо на двокомпонентні та багатокомпонентні структурні типи. Багатокомпонентні структурні типи включають терміни-словосполуки, що складаються з трьох, чотирьох, п'яти і більше компонентів. Відомо, що двокомпонентні і багатокомпонентні терміни мають властивості як терміна (відсутність експресії, тенденція до моносемії у середині їхнього термінологічного поля, стилістична нейтральність, наявність чіткої дефініції), так і словосполуки. Збільшенню чисельності термінів-словосполучень у галузевих терміносистемах сприяють інтеграційні процеси між науковими дисциплінами, що уможливило використання загальногалузевих термінів поряд вузькогалузевими, які визначають специфіку окремих терміносистем в українській літературній мові. Пор., зокрема, терміни-слова у політології, економіці, психології, які, ускладнюючись додатковими компонентами, позначають відповідні соціологічні поняття: *ринок праці* [СЕ, с. 317], *соціальна реформа* [БКС, с. 240], *суспільний настрій* [БКС, с. 290], *соціальна пам'ять* [СЕ, с. 317], *адаптаційна поведінка* [СТПП, с. 7] та ін.

Дослідники зауважують, що незалежно від лінійної довжини та лексико-граматичного категорійного складу термінологічне словосполучення виражає функціонально одне термінологічне значення, одне комплексне поняття. В нашому випадку важливим є те, що саме двокомпонентне словосполучення виступає одним із типових мовних засобів систематизації термінів.

Найважливішою особливістю терміна-словосполучення А. С. Полешко вважає його відтворюваність у професійній сфері вживання для вираження конкретного спеціального поняття, що пов'язано зі стійкістю його структури [11, с. 81]. Б. М. Михайлишин, який, уточнюючи подане визначення, звертає увагу на те, що усталеність термінологічних словосполучень зумовлена їхніми зв'язками зі співвідносними поняттями [7, с. 50]. А. С. М. Локайчук відзначає той факт, що словосполучення, щоб стати терміном, має набути певної стійкості, що залежить від низки факторів, зокрема більш або менш стабільного порядку компонентів словосполучення, обмеження зміни його частин, багаторазової повторюваності, наявності таких поєднань у словниках і довідниках [5, с. 72].

Для формального опису структурних моделей соціологічних термінів-словосполучень користуємося такими позначеннями: **N** – іменник або будь-яка інша лексична одиниця з номінативним значенням (субстантивованій прикметник, аббревіатура), **A** – прикметник або дієприкметник у функції ад'єктива. Відомо, що термінологічне словосполучення як складна мовна одиниця має план вираження і план змісту. До плану вираження відносимо граматичні показники, зокрема порядок розташування елементів, що складають термін-словосполучення. До плану змісту відносимо синтаксичні відношення між складниками ТС, що являють собою смислові відношення між компонентами.

Тому складеним терміном або термінологічним словосполученням (ТС) у нашому дослідженні вважаємо цілісну мовну одиницю, значення якої виводиться безпосередньо зі значень компонентів, об'єднаних за відповідною структурно-семантичною моделлю. Нагадаємо, що складені терміни виражають поняття розчленовано, за допомогою двох або декількох слів, зв'язаних між собою певним синтаксичним зв'язком – узгодження або керування [9, с. 127].

Констатуємо, що у галузевих словниках деякі соціологічні терміни-словосполучення подаються за стрижневим словом (*адаптація соціальна* [СЕ, с. 14], *вік соціальний* [СЕ, с. 67], *організація формальна* [БКС, с. 199]), що зазвичай призводить до інверсії у інформативному словосполученні. У цьому дослідженні подаємо приклади соціологічних термінів відповідно до нормативного порядку слів (*соціальна адаптація* [СЕ, с. 14], *соціальний вік* [СЕ, с. 67], *формальна організація* [БКС, с. 199]) та ін.

Термін-словосполучення, як правило, утворюється на базі однослівного терміна, що виражає вихідне поняття на змістовому рівні. Послідовне приєднання до вихідного однослівного терміна слів-уточнювачів використовується мовою для конкретизації вихідного поняття [2, с. 44]. Так, в соціологічній термінології зафіксовано вихідні терміни-слова, за допомогою яких утворюються найдовші ряди, до складу яких входить від 20 і більше ТС. Напр.: *дослідження* – 21 ТС: *електоральні дослідження*, *дослідження майбутнього* [СЕ, с. 112], *маркетингове дослідження* [СЕ, с. 113] та ін.; *поведінка* – 22 ТС: *девіантна поведінка*, *делінквентна поведінка*, *репродуктивна поведінка* [СЕ, с. 281] та ін.; *суспільство* – 30 ТС: *посткомуністичне суспільство*,

постіндустріальне суспільство, суспільство ризику [БКС, с. 294] та ін.; **культурн(ий)** – 43 ТС: *культурна норма, культурний ареал, культурні цінності* [БМ, с. 19] та ін.; **соціологія** – 100 ТС: *соціологія смислу* [СЕ, с. 371], *соціологія політики, соціологія освіти* [БКС, с. 274] та ін.; **соціальн(ий)** – 293 ТС: *соціальна реабілітація, соціальна карта, соціальна напруженість*, [БКС, с. 258] та ін.

Менш продуктивними є інші ряди ТС, які налічують від 10 до 20 одиниць: **змінна** – 10 ТС: *незалежна змінна, неперевна змінна, якісна змінна* [БКС, с. 114-115] та ін.; **вибірка** – 10 ТС: *районована вибірка, стратифікована вибірка, цільова вибірка* [БКС, с. 46] та ін.; **статус** – 12 ТС: *вроджений (природний) статус, віковий статус, інтегральний (базовий) статус* [БКС, с. 283] та ін.; **життєв(ий)** – 16 ТС: *життєва криза, життєвий досвід, життєва програма* [СТПП, с. 120] та ін.; **конфлікт** – 16 ТС: *латентний конфлікт, міжнаціональний конфлікт, позиційний конфлікт* [СЕ, с. 189] та ін.; **суспільн(ий)** – 17 ТС: *суспільне життя, суспільні рухи, суспільний настрій* [БКС, с. 289-290] та ін.

Наведені приклади ілюструють здатність терміна-іменника виступати головним словом у творенні термінологічних словосполучень. Зазначимо, що іменники з такими ж значеннями можуть виконувати атрибутивну функцію в інших терміноодинацях: *перепис населення* [СЕ, с. 274], *акупунктура суспільства* [БКС, с. 15], *рівень життя* [Волович, с. 452], *помилка вибірки* [СТПП, с. 37], *рівні вимірювання* [СТПП, с. 38] та ін. Водночас висока частотність уживання наведених термінів-прикметників, зокрема терміна *соціальний*, зумовлює той факт, що саме завдяки семантиці цих атрибутів той чи інший складений термін стає одиницею української соціологічної терміносистеми.

Як засвідчує проведений аналіз, серед складених українських соціологічних термінів, компоненти яких об'єднані підрядним зв'язком, переважно більшість становлять двокомпонентні конструкції типу: *соціологічне інтерв'ю* [Городян, с. 557], *соціальні протиріччя* [СР, с. 86], *вертикальна мобільність* [Черниш, с. 108], *вікові об'єднання* [СТПП, с. 45], *гендерна стратифікація* [СТПП, с. 55] та ін. У таких випадках між компонентами, які формують двокомпонентну модель, встановлюється атрибутивний тип семантико-синтаксичних відношень.

Такі конструкції, з логічного погляду є групою визначеного з визначником [9, с. 127-128]. Досліджено, що у складі української соціологічної термінології у групі «визначника» атрибутом найчастіше виступають прикметники та дієприкметники (*демократична родина* [БМ, с. 35], *елітарна культура* [Білоус, с. 93], *виборче право* [СЕ, с. 61]), а також іменники у формі Родового відмінка: *умови праці* [Примуш, с. 431], *зайнятість населення* [Городян, с. 548], *теорії стратифікації* [Бухтєв, с. 32] та ін.

У моделях двокомпонентних терміносполук переважна частина атрибутів утворюється за допомогою відносних прикметників, які за структурою є простими. Поодинокими випадками зазначено також вживання складних прикметників, напр.: *латентно-структурний аналіз* [Волович, с. 17], *експериментально-аналітичне*

дослідження [Волович, с. 17], *суспільно-політична інформація* [БКС, с. 130].

Серед досліджених двокомпонентних термінологічних сполучень продуктивними виступають дві структурно-семантичні моделі: «**A + N**» – *сімейний цикл* [БМ, с. 35], *структурний функціоналізм* [Черниш, с. 477], *соціометричний метод* [Сірий, с. 156] та «**N + N**» – *коефіцієнт розлучень* [БКС, с. 139], *біржа праці* [БКС, с. 35], *запитання анкети* [Волович, с. 182] та ін.

Водночас варто ще раз наголосити, що в українській соціологічній терміносистемі переважають моделі, у яких компоненти поєднуються зв'язком узгодження: *нестандартизоване інтерв'ю* [Кохан, с. 102], *соціальна етика* [БКС, с. 99], *категоріальна змінна* [Волович, с. 190]. У таких термінах, як і в інших узгоджувальних словосполученнях, означуване слово вказує на родові поняття, а означене конкретизує його вид. Тому, узгоджувальне слово здебільшого виступає прикметником. Висока продуктивність таких прикметниково-іменникових конструкцій у соціологічній терміносистемі зумовлена їхньою здатністю передавати специфіку родо-видових відношень у назві спеціального поняття, де іменник виступає означальним, а прикметник диференційним компонентом.

Встановлено, що у складі української соціологічної термінології використовуються, як правило, відносні прикметники, що вживаються як засіб диференціації однотипних предметів та явищ, і здебільшого характеризують їх системну співвіднесеність: *адміністративне регулювання* [СЕ, с. 17], *соціальні флуктуації* [Білоус, с. 126], *номінальна шкала* [БКС, с. 332], *категоріальна змінна* [Волович, с. 190], *монографічне дослідження* [Примуш, с. 561] та ін. Фіксуються також поодинокі випадки вживання якісних прикметників у ролі диференційного компонента, зокрема: *активні бідні* [БКС, с. 14], *пасивні бідні* [БКС, с. 209], *мала група* [СЕ, с. 89] *просте суспільство* [БКС, с. 294], *складна сім'я* [БКС, с. 252] та ін.

Враховуючи той факт, що компоненти термінологічного словосполучення можуть мати різний ступінь термінологічності [10, с. 171], двокомпонентні атрибутивні мовні одиниці соціологічної терміносистеми поділяємо на дві основні групи. До першої групи належать терміни, де обидва слова мають термінологічний характер (часто це можуть бути терміни з інших галузей): *демографічна піраміда* [СР, с. 96], *мікрорівень аналізу* [БКС, с. 178], *швидкість мобільності* [БКС, с. 181], *культурний ареал* [БМ, с. 19], *інституціоналізація конфлікту* [СТПП, с. 147] та ін.

Друга група – це терміносполучення, окремі компоненти яких, взяті ізольовано, можуть і не бути термінами. Так, в окремих з них означуване слово виступає терміном, а атрибут може мати нетермінологічний характер: *соціальний аттрактор* [Волович, с. 39], *перепис населення* [СЕ, с. 274], *інформатизація суспільства* [СЕ, с. 167], *головний статус* [СР, с. 98], *фокусоване інтерв'ю* [БКС, с. 128] та ін.

У досліджуваній соціологічній терміносистемі зустрічаються і такі терміни, в яких термінологічний характер може мати означення, а означуване є загальноживимим словом: *зайнятість населення* [БКС, с. 111], *диспозиція особистос-*

ті [Городян., с. 547], *функціональний зв'язок* [СР, с. 105], *теорія обміну* [СТПП, с. 249], *одниця спостереження* [СТПП, с. 251] та ін. Також засвідчено одиниці, де обидві лексеми, вжиті окремо, можуть бути загальноживаними словами: *конфліктна ситуація* [СЕ, с. 192], *акція протесту* [СЕ, с. 20], *пори́г бідності* [БКС, с. 222], *сучасна родина* [БМ, с. 35], *суцільне опитування* [БКС, с. 198] та ін.

Висновки з даного дослідження і перспективи. Отже, можна стверджувати, що моделювання двокомпонентних соціологічних терміносполучень в українській мові представлено двома моделями:

«**A + N**» (70%) та «**N + N**» (30%), що мають різний ступінь термінологічності й відзначаються високою активністю використання як у стилізованих різновидах української мови, так і в різних терміносистемах, у тому числі й соціологічній. Крім того, засвідчено стійку тенденцію зростання кількості термінів за рахунок активізації процесу синтаксичної деривації, що пояснюється як зовнішньомовними, так і внутрішньомовними чинниками.

У перспективі дослідження – подальше вивчення особливостей структурної організації термінологічних словосполучень української соціологічної термінології.

Список літератури:

1. Булик-Верхола С. Структурно-граматична характеристика музичних термінів української мови / С. Булик-Верхола // Вісник нац.ун-ту «Львівська політехніка». – Серія «Проблеми української термінології» – 2009. – № 648. – С. 121-124.
2. Головин Б. Н., Кобрин Р. Ю. Лингвистические основы учения о терминах. – М.: Высш. школа, 1987. – 104 с.
3. Козак Л. Типи відношень у багатокомпонентних словосполученнях в українській електротехнічній термінології / Л. Козак // Вісник нац. ун-ту «Львівська політехніка». – Серія «Проблеми української термінології». – 2002. – № 453. – С. 250-253.
4. Ктитарова Н. Словотворна структура слова в металургійній термінології / Н. Ктитарова // Проблеми філології та перекладу. – Дніпродзержинськ: Вісн. ДнДТУ. Філологічні науки. – 2000. – Вип. 1. – С. 25-32.
5. Локайчук С. М. Терміни-словосполучення в сучасній українській археологічній науці // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство. – № 1. – 2011. – С. 71-76.
6. Луцько П. Е. Структурне моделювання двокомпонентних термінів конституційного права України / П. Е. Луцько // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер.: Філологічна. – 2013. – Вип. 39. – С. 61-64.
7. Михайлишин Б. П. Усталеність як неодмінний показник складених термінів / Б. П. Михайлишин // Мовознавство. – К.: Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, 1999. – № 4-5. – С. 48-50.
8. Овсейчик С. Основні структурні моделі екологічних термінів / С. Овсейчик // Мовні і концептуальні картини світу: зб. наук. праць. – Вип. 9. – К.: ВПЦ «Київський ун-т», 2003. – С. 219-222.
9. Панько Т. І. від терміна до системи. Становлення марксистсько-ленінської політекономічної термінології у східнослов'янських мовах. – Л.: Вища шк., 1979. – 146 с.
10. Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. Українське термінознавство: Підручник. – Л.: Світ, 1994. – 216 с.
11. Полешко А. С. О природе терминированности словосочетаний (на материале юридической терминологии) / А. С. Полешко // Структурная и математическая лингвистика. К.: Изд-во «Вища школа», 1987. – Вип. 6. – С. 80-86.
12. Шевченко М. Структурне моделювання сучасної терміносистеми українського речового права / М. Шевченко // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». – Серія «Проблеми української термінології» – 2004. – № 503. – С. 121-125.

Перелік умовних позначень:

Білоус – В. С. Білоус Соціологія у визначеннях, поясненнях, схемах, таблицях: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 2002. – 140 с.
БКС – Біленький С. А., Козловець М. А., Саух І. В. Соціологія: словник термінів і понять. Київ – 2006. – 337 с.
БМ – Болотіна С. В., Мішура В. Б. Соціологія: тематичний глосарій для студентів усіх спеціальностей денної та заочної форми навчання – Краматорськ: ДДМА, 2007. – 48 с.
Бухтеєв – Стислий словник соціологічних термінів. Автор-укладач Бухтеєв М. І. – Донецьк: «Норд Комп'ютер», 2007 – 38 с.
Волович – Соціологія: короткий енциклопедичний словник / Уклад. В. І. Волович, В. І. Тарасенко, М. В. Захарченко та ін. – К.: Український центр духовної культури – 1998. – 783 с.
Городян. – Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В. Г. Городяненка – К.: Видавничий дім «Академія», 2002. – 560 с.
Кохан – Тематичний словник-довідник з соціології / За ред. В. В. Кохана; укл.: А. Александровська, С. Буга, Ю. Ткачук та ін. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2009. – 112 с.
Примуш – М. В. Примуш. Загальна соціологія: Навчальний посібник. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 592 с.
СЕ – Соціологічна енциклопедія / Укладач В. Г. Городяненко – К.: Академвидав, 2008. – 456 с.
Сірий – Е. В. Сірий Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії / Навч. посіб. – К.: Атіка, 2004. – 480 с.
СР – Соболев В. О., Рущенко І. П. Словник з соціології. – Харків: Ун-т внутр. справ, 1999 – 112 с.
СТПП – Соціологія: Терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник. Укладачі: В. М. Піча, Ю. В. Піча, Н. М. Хома та ін. За заг. ред. В. П. Пічі. – К.: «Каравела», Львів: «Новий світ-2000». 2002. – 480 с.
Черниш – Н. Черниш Соціологія. Курс лекцій. Львів. нац. ун-т імені Івана Франка 4-е вид., перероб. і доп. – Л.: Кальварія, 2004. – 543 с.

Синегуб Я.В.

Уманский государственный педагогический университет имени Павла Тычины

МОДЕЛИРОВАНИЕ СТРУКТУРЫ ДВУХКОМПОНЕНТНЫХ ТЕРМИНОВ В УКРАИНСКОЙ СОЦИОЛОГИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОСИСТЕМЕ

Аннотация

В данном исследовании рассматриваются особенности моделирования структуры двухкомпонентных терминов в украинской социологической терминосистеме. На основе проведенного анализа выделены и описаны основные модели двухкомпонентных терминов. Проанализированы их значение и продуктивность. Определены тенденции моделирования структуры двухкомпонентных украинских социологических терминов. Зафиксированы исходные термины слова, с помощью которых образуются наиболее длинные ряды терминов словосочетаний.

Ключевые слова: моделирование структуры, двухкомпонентные термины, социологический термин, украинская социологическая терминосистема.

Siniehub Y.V.

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

THE STRUCTURE MODELING OF TWO-COMPONENT TERMS IN THE UKRAINIAN SOCIOLOGICAL SYSTEM OF TERMS

Summary

This study examines the features of modeling the structure of two-component terms in the Ukrainian sociological terminology. Based on the analysis, the main models of two-component terms are identified and described. Their importance and productivity are analyzed. Tendencies of modeling the structure of two-component Ukrainian sociological terms are determined. The initial word terms with which the longest series of terms of word combinations are formed are fixed.

Keywords: structure modeling, two-component terms, sociological term, Ukrainian sociological terminology.